

РОГОЖА

Михайло Миколайович

доктор історичних наук
головний науковий співробітник
відділу науково-методичної роботи
та реферування Національної наукової
сільськогосподарської бібліотеки

НААН

rohozhamm@ukr.net

(м. Київ)

**РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ОГЛЯД БІОГРАФІЇ ПРИРОДОДОСЛІДНИКА
М.І. ГАВРИЛЕНКА З ПОГЛЯДУ ВІДОМОСТЕЙ ПРО НАУКОВУ
ДІЯЛЬНІСТЬ. ЧАСТИНА 1**

У статті проведено ретроспективний огляд біографії природодослідника Миколи Івановича Гавриленка з погляду відомостей про наукову діяльність. Встановлено, що життєвий шлях і початок науково-дослідницької діяльності вченого нерозривно пов'язані та викликані не тільки усвідомленим вибором й особистими устремліннями юнака, вони сприймаються результатом цілісного та усвідомленого ставлення до вивчення природного середовища та розуміння закономірних змін у ньому. Істотний вплив на вибір майбутнього роду занять справили наукові праці та особисте знайомство з вченими-природознавцями А.О. Силантьєвим, М.О. Холодковським, В.В. Докучаєвим, В.І. Вернадським, М.О. Олеховським та іншими. Звернено увагу, що публікування результатів вивчення птахів почалося ще в студентські роки, що засвідчило появу перспективного природодослідника, зоолога та орнітолога. Пізніші дослідження також проводилися на Полтавщині з істотним розширенням території вивчення розселення птахів, враховувалися не тільки фауністичний, але географічний, екологічний та кліматичний аспект, що формувало цілісне уявлення про птахів та середовище їхнього існування.

***Ключові слова:** М.І. Гавриленко, дослідження природи, птахи, середовище існування, публікації, кількісні результати вивчення.*

**RETROSPECTIVE ANALYSIS OF THE NATURALIST
M.I. HAVRYLENKO'S BIOGRAPHY FROM THE POINT
OF VIEW OF HIS SCIENTIFIC ACTIVITY. PART 1**

The paper deals with the retrospective view on the scientific biography of the naturalist Mykola Ivanovych Havrylenko. It is determined in the paper that his life and start of research activity are closely connected with the conscious choice and personal strivings for. They are the result of integral and conscious attitude to research of nature and comprehension of its regularities. Essential influence on the choice of Havrylenko had researches and personal acquaintance with such naturalists as A.O. Sylantiyev, M.O. Holodkowsky, V.V. Dokuchayev, V.I. Vernadsky, M.O. Olehovsky and others. The author of the paper pays attention to Havrylenko's student publications which testify the emergence of a talented researcher, zoologist and ornithologist. His studies covered territory of Poltava area with further widening of research territory of birds resettlement. Havrylenko considered in his studies faunistic as well as geographical, ecological and climate dimensions that allowed him to shape the integral view on birds and their environment.

Key words: *M.I. Havrylenko, research of nature, birds, environment, publications, quantitative results of research.*

РЕТРОСПЕКТИВНЫЙ ОБЗОР БИОГРАФИИ ЕСТЕСТОИСПЫТАТЕЛЯ Н.И. ГАВРИЛЕНКО С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ СВЕДЕНИЙ О НАУЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ. ЧАСТЬ 1

Статья посвящена ретроспективному обзору биографии естествоиспытателя Н.И. Гавриленко под углом зрения сведений о научной деятельности. Установлено, что жизненный путь и начало научно-исследовательской деятельности неразрывно связаны и вызваны не только выбором и личностными устремлениями юноши, они представляются результатом целостного и осознанного отношения к изучению природной среды, понимания закономерных изменений в ней. Существенное влияние на выбор будущего вида деятельности оказали научные труды и личное знакомство с учеными-естественниками А.А. Силантьевым, Н.А. Холодковским, В.В. Докучаевым, В.И. Вернадским, Н.А. Олеховским и другими. Обращено внимание, что публикации результатов изучения птиц началось еще в студенческие годы, что засвидетельствовало появление перспективного естествоиспытателя, зоолога и орнитолога. Последующие исследования также проводились на Полтавщине из существенным расширением территории изучения расселения птиц, учитывались не только фаунистический, но и географический, экологический и климатический факторы, что формировало целостное представление о птицах и среде их обитания.

Ключевые слова: *Н.И. Гавриленко, исследования природы, птицы, среда обитания, публикации, количественные результаты изучения.*

Наукова діяльність та громадське служіння Миколи Івановича Гавриленка (1889–1971), видатного українського природодослідника, орнітолога, зоогеографа та природоохоронця, продовжують знаходитися в полі досліджень історії української природознавчої науки, зокрема, розділу, котрий стосується зоології в цілому та найбільше орнітології в її яскраво вираженому регіональному аспекті [1].

Огляд публікацій про вченого представлений достатньо широким спектром відомостей про нього як вченого-зоолога, зоогеографа, орнітолога, теріолога, герпетолога, організатора заповідників заповідних місць Полтавщини, опублікованих у різний час достатньо широким колом авторів – від письменників, громадських діячів до професійних орнітологів українського та всесоюзного рівня. Серед них варто відзначити Ротача П.П. (2000, 2004), Дементьєва Г.П., Гладкова М.О. (1951, 1952), Кістяківського О.Б. (1957), Бабенка В. (1969, 1979, 1971 etcet.), Зубаровського В.М. (1977), Ситника К.М., Апанович О.М. (1988), Мельничук В.А. (1990), Борейка В.Є. (1992), Самородова В.М., Кигим С.Л. (2009) та багатьох інших.

Народився Микола Іванович у Полтаві у травні 1889 року в українській родині Івана та Євпісенії Гавриленків, про що залишив унікальні спогади (Meavita). Середню освіту здобув у Полтавському Олександрівському реальному училищі. Уже в ранньому юнацькому віці став захоплюватися спостереженнями в природі, багато читав, Особливе враження на нього справили переклади видань видатного вченого О.А. Брема (1829–1888) [2] та видатних російських зоологів, орнітологів А.О. Силантьєва (1868–1918) та М.О. Холодковського (1858–1921) [3]. Варто нагадати, що доступ до згаданих книг допитливий юнак отримав завдяки І.М. Різенку (викладачеві Полтавського кадетського корпусу), В.О. Шевелеву (вчителеві географії, члену-кореспонденту Харківського Товариства дослідників природи) та В.О. Гроздову (викладачеві природничої історії згаданого реального училища), останній – учень видатного російського орнітолога та зоогеографа М.О. Мензбіра,

вихованця Московського університету та один з найяскравіших представників Московської наукової орнітологічної школи [4].

Неусвідомлене захоплення світом живої природи набуло реальних ознак цілеспрямованого інтересу після знайомства з природознавчою експозицією природничо-історичного музею Полтавського губернського земства. Завдяки музею юнак познайомився з В.В. Докучаєвим (1846–1903) та В.І. Вернадським (1863–1945). Свого часу за дорученням першого завідувача згаданого музею М.О. Олеховського (1855–1909), Микола як аматор природознавства, іще учнем реального училища опрацював орнітологічні збори, депоновані в запасниках вказаного музею.

Важливо відзначити, що систематизація орнітологічних зборів була проведена відповідно до номенклатури, використаної видатним харківським орнітологом М.М. Сомовим (1861–1923) у його науковій праці, котра на той час найбільш повно давала відомості стосовно орнітофауни Слобожанської та Лівобережної України в цілому [5].

На нашу думку, до початку 1912 року в житті Миколи Івановича відбулося декілька важливих явищ, котрі неминуче істотно вплинули на подальший його життєвий шлях і створили передумови до наукової діяльності. По-перше, відбулося нехай неусвідомлене, але захоплення світом живої природи та бажання знати його ; по-друге, завдяки викладачеві реального училища В.О. Гроздову він розпочав листування з орнітологом М.О. Мензбиром з подальшим розвитком його; по-третє, знайомство з колекціями природничо-історичного земського музею та його першим завідувачем М.О. Олеховським, по четверте, знайомство з видатним вченим-грунтознавцем В.В. Докучаєвим і, по-п'яте, вченим-природознавцем світового рівня В.І. Вернадським. Природним і необхідним кроком для подальшого розвитку особистості двадцятидвохрічного юнака став вступ на природниче відділення фізико-математичного факультету Харківського університету.

У період навчання М.І. Гавриленка сума раніше набутих, але неусвідомлених і не систематизованих природничих, найбільше та найперше,

знань про птахів, трансформується з кількості у нову якість. Це твердження переконливо підтверджується першими студентськими публікаціями М.І. Гавриленка в Бюлетені Харківського Товариства любителів природи (1912, 1913, 1914, 1915) [6, 7, 8, 9, 10, 11] та Щорічнику природничо-історичного музею Полтавського губернського земства (1913) [12].

Знайомство з ними дозволило виявити цікавого орнітолога-початківця з оригінальним викладом побаченого, осмисленого, проаналізованого та викладеного. Окрім того, наукові публікації вказаного періоду сприймаються фауністичними з елементами зоогеографії та екології в тодішньому розумінні останньої. За напрямками проведених досліджень і змістом викладеного матеріалу їх можна умовно розділити на три групи, котрі різняться знанневим наповненням. Перша група – початкові відомості про видовий склад фауни птахів Полтавщини, однак, подані із зазначенням статусності конкретного виду стосовно території вивчення (зимуючі, гніздуючі, кочуючі, пролітні, залітні). Друга – поглиблення знання про окремих, найбільш характерних представників таксономічних груп, зокрема, ряду Соколоподібних (*Falconiformes*) родини Яструбових (*Accipitridae*) – Луня очеретяного (*Circusaeruginosus*L.) у його сезонному циклі життя. Третя бачиться дещо несподіваною для двадцятип'ятилітнього юнака, оскільки він вперше піднявся до філософськи узагальненого сприйняття куточка незайманого середовища в його цілісності та нерозривній єдності світу живої й неживої природи (мова про публікацію «Із лісів Полтавської губернії», котра надійшла до редакції (23.10.1913).

Водночас, аналіз пізніше опублікованих наукових робіт ученого показав, що початкові відомості про видовий склад орнітофауни не були та не стали самоціллю дослідника, не залишилися констатацією виявленого та зафіксованого. Автор дозволив собі стверджувати, що М.І. Гавриленко, добре знаючи зміст фауністичних робіт зоологів М.М. Сомова, А.О. Силантьєва, М.О. Холодковського та інших, вирішив зробити подібне узагальнення щодо орнітофауни близької йому Полтавщини – фауністичну збірку. Відповідно, для досягнення такої доволі амбітної цілі став, поряд з навчанням в університеті,

цілеспрямовано вивчати видовий склад птахів рідного краю. Цілком припустимо, що в його намірах також була присутньою надія на допомогу в роботі від відомих на той час вчених: орнітолога П.П. Сушкіна та зоолога широкого профілю О.М. Нікольського, які в означений період працювали на кафедрі зоології хребетних Харківського університету [13, 14]. Адже, за твердженням Б.М. Мазурмовича (1983), саме О.М. Нікольський «...заснував орнітологічну фондову колекцію, котра й за нинішнього часу дає матеріал для опрацювання важливих питань фауністики та систематики птахів» [14, с. 34].

Одержавши спеціальність зоогеографа-орнітолога, М.І. Гавриленко в 1916 році повернувся з Харкова до Полтави та влаштувався на роботу до природничо-історичного музею Полтавського губернського земства (листопад, посада: помічник завідувача музею, фактично – заступник, авт.). Микола Іванович влився в колектив, котрий був йому ідейно близьким та духовно комфортним, адже там працювали його однодумці. Стосовно особливостей феномену відносин у тандемі «музей – М.І. Гавриленко», то найповніше їх передав П.П. Ротач, автор декількох ґрунтовних розвідок про життя та наукову творчість вченого: «Полтавський музей був для Миколи Івановича часткою душі, без якої вона б не мала духовної завершеності» [15, с. 32].

На початковому етапі роботи в музеї виходить наукова розвідка початкуючого орнітолога М.І. Гавриленка про попередні відомості щодо птахів Полтавської губернії, яка сприймається наступним кроком стосовно досягнення поставленої мети – ґрунтовного узагальнення щодо орнітофауни Полтавської губернії. Вона побачила світ у Щорічнику музею з причин браку паперу та працівників у типографіях лише у 1917 р. [16]. Порівняльний аналіз видового складу птахів, указаних у трьох працях про орнітокомплекс річки Коломак і відомостей про них за 1917 р. виявив істотне розширення географії залучених до вивчення територій та якісно інші оціночні судження й узагальнення виявленого. По перше, видовий склад виявлених в регіоні Полтавщини птахів учений істотно розширив. Для порівняння: вивчення птахів нижнього Коломака дало змогу виявити та зафіксувати 148 видів. Попередні відомості щодо

орнітофауни Полтавщини як цілісного біогеоценозу містили дані вже про 288 видів, практично охоплено спостереженнями в природі впродовж тривалого часу (близько 8 років, авт.) вдвічі більшу кількість видів, стосовно кожного дослідник підтвердив особисті спостереження в природі. По-друге, у передмові до значного за обсягом і вже згаданого наукового узагальнення М.І. Гавриленко пояснив причини опублікування відомостей: «...вважаю за потрібне сказати, що дослідження моєї місцевої авіфауни далеко не закінчені, але думаю, що публікація навіть цих далеко не закінчених досліджень губернії, котра, на думку М.О. Мензбіра «продовжує залишатися найменш дослідженою в орнітологічному відношенні» своєчасно внесе свою долю в загальну скарбницю. Наступною причиною, що змусила мене оприлюднити мої незавершені дослідження, бачиться мій вступ в ряди військ і, неминуче, більш чи менш тривала перерва в моїх орнітологічних заняттях. Тому і вважаю необхідним повідомити найголовніше, відоме мені про птахів Полтавської губернії» [16, с. 55]. По-третє, отой патріотичний порив на початку Першої світової війни на своїй хвилі «приніс» і Миколу Гавриленка до війська; доречним бачиться підкреслити, що такий факт біографії вченого ніде не згадувався раніше, очевидно, що зміст публікації в Щорічнику 1917 р. текстово не вивчався. По-четверте, цією узагальнюючою науковою працею завершується початковий період наукової діяльності молодого вченого, а публікація узагальнюючого характеру стала серйозною заявкою на зайняття одного з пріоритетних місць за значимістю серед регіональних зоогеографів. Нарешті, по-п'яте, у тексті згаданої передмови вченим висловлено, на нашу думку, вмотивоване сподівання на майбутнє формування повного списку орнітофауни Полтавщини.

Наступні події жовтневого перевороту 1917 р. невідворотно вплинули на соціокультурний простір Російської держави та неминуче викликали, серед іншого, стагнацію науково-дослідницької діяльності молодого вченого.

Список використаних джерел

1. Природознавець Микола Гавриленко : епоха та пам'ять / укл. В. М. Самородов, С. Л. Кигим, наук. ред. М. В. Гриньова. Полтава, 2009. 203 с., 70 іл.
2. Брем А. Э. Жизнь животных / под ред. Н. М. Книповича. В 13 т. Санкт-Петербург : Деятель, 1911–1915. Т. 4–10.
3. Холодковский Н. А., Силаньев А. А. Птицы Европы. Практическая орнитология с атласом европейских птиц. Санкт-Петербург : Изд-во А. Ф. Девриера, 1901. 919 с.
4. Пузанов И. И. М. А. Мензбир как зоогеограф. *Бюллетень Московского общества естествоиспытания. Отдел биологический*. 1946. Т. 51. Вып. 1. С. 16–31.
5. Сомов Н. Н. Орнитологическая фауна Харьковской губернии. Харьков, 1897. – X+194+689 с.
6. Гавриленко Н. Заметки о некоторых птицах Полтавской губернии. *Бюллетени Харьковского общества любителей природы*. 1912. № 3. С. 22–26.
7. Гавриленко Н. Из лесов Полтавской губернии. *Бюллетени Харьковского общества любителей природы*. 1913. № 4. С. 45–47.
8. Гавриленко Н. Птицы нижнего течения р. Коломак (Полтавской губернии) [начало]. *Бюллетени Харьковского общества любителей природы*. 1914. № 1. С. 18–32.
9. Гавриленко Н. И. К биологии камышевого луны, *Circus aeruginosus* L. *Бюллетени Харьковского общества любителей природы*. 1914. № 2. С. 40–43.
10. Гавриленко Н. Птицы нижнего течения р. Коломак (Полтавской губернии) [продолжение]. *Бюллетени Харьковского общества любителей природы*. 1914. № 4. С. 35–40.
11. Гавриленко Н. Птицы нижнего течения р. Коломак (Полтавской губернии) [окончание]. *Бюллетени Харьковского общества любителей природы*. 1914. № 4. С. 57–62.
12. Аверин В. Г., Гавриленко Н. И., Николаев В. Ф. О некоторых редких птицах Полтавской губернии. *Ежегодник Естественно-исторического музея Полтавского губернского земства*. 1912 год. Полтава : Тип. Фишберга Л. И., 1913. № 1. С. 21–28.
13. Пузанов И. И. Основоположники русской зоогеографии (Н. А. Северцов, М. А. Мензбир, П. П. Сушкин). *Труды Совещания по истории естествознания* [24–25 дек. 1946 г.]. Москва-Ленинград. 1948. С. 289–298.
14. Мазурмович Б. Н. Александр Михайлович Никольский (1858–1942). Москва : Наука, 1983. 75 с.
15. Ротач П. П. Микола Гавриленко як краєзнавець і співробітник музею. *100-річчя Полтавського краєзнавчого музею : матеріали ювілейн. наук. конф.* Полтава, 1992. Ч. 1. Історія музею. Колекції. Питання експозиційної роботи. С. 31–35.
16. Гавриленко Н. Предварительные сведения о птицах Полтавской губ. *Ежегодник музея Полтавского губернского земства*. 1914–1915 гг. Полтава : Тип. В. Подземского, 1917. № 3–4. С. 55–95.

References

1. Samorodov, V. M. and Kyhym, S. L. compls., Hrynova, M. V. scient. ed. (2009). *Pryrodoznavets Mykola Havrylenko : epokha ta pamiat* [Natural scientist Nikolay Gavrilenko : era and memory]. Poltava. 203. [in Ukrainian].
2. Brem, A. Э., Knypovych, N. M. ed. (1911–1915). *Zhyzn zhyvotnykh. V 13 t.* [Life of animals. In 13 v.]. St. Petersburg : Deiatel, 4-10. [in Russian].
3. Kholodkovskiy, N. A., Sylanev, A. A. (1901). *Ptytsy Evropy. Praktycheskaia ornitologiya s atlasom evropeiskykh ptyts.* [Birds of Europe. Practical ornithology with a European bird atlas]. St. Petersburg : Yzd-vo A. F. Devryera, 919. [in Russian].
4. Puzanov, Y. Y. (1946). *M. A. Menzbyr kak zooheohraf* [Menzbir as a zoogeographer]. *Biulleten Moskovskoho obshchestva estestvoyspytaniya. Otdel byolohycheskyi* [Bulletin of the Moscow Natural Science Society. Department of Biology]. 51. 1. 16–31. [in Russian].
5. Comov, N. N. (1897). *Ornitologhycheskaia fauna Kharkovskoi hubernyy* [Ornithological fauna of the Kharkov province]. Kharkiv. 687. [in Russian].
6. Havrylenko, N. (1912). *Zametky o nekotorykh ptytsakh Poltavskoi hubernyy* [Notes on some birds of the Poltava province]. *Biulleteny Kharkovskoho obshchestva liubyteli pryrody* [Bulletins of the Kharkov Society of Nature Lovers]. 3. 22–26. [in Russian].
7. Havrylenko, N. (1913). *Yz lesov Poltavskoi hubernyy* [From the forests of Poltava province]. *Biulleteny Kharkovskoho obshchestva liubyteli pryrody* [Bulletins of the Kharkov Society of Nature Lovers]. 4. 45–47. [in Russian].
8. Havrylenko, N. (1914). *Ptytsy nyzhneho techeniya r. Kolomak (Poltavskoi hubernyy) [nachalo]*. [Birds of the lower reaches of the river. Kolomak (Poltava province) [the beginning]]. *Biulleteny Kharkovskoho obshchestva liubyteli pryrody* [Bulletins of the Kharkov Society of Nature Lovers]. 1. 18–32. [in Russian].
9. Havrylenko, N. I. (1914). *K byolohyy kamyshyevoho luni, Circus aeruginosus L.* [To the biology of the reed luna, *Circus aeruginosus L.*]. *Biulleteny Kharkovskoho obshchestva liubyteli pryrody* [Bulletins of the Kharkov Society of Nature Lovers]. 2. 40–43. [in Russian].
10. Havrylenko, N. (1914). *Ptytsy nyzhneho techeniya r. Kolomak (Poltavskoi hubernyy) [prodolzhenye]*. [Birds of the lower reaches of the river. Kolomak (Poltava province) [continuation]]. *Biulleteny Kharkovskoho obshchestva liubyteli pryrody* [Bulletins of the Kharkov Society of Nature Lovers]. 4. 35–40. [in Russian].
11. Havrylenko, N. (1914). *Ptytsy nyzhneho techeniya r. Kolomak (Poltavskoi hubernyy) [okonchanie]*. [Birds of the lower reaches of the river. Kolomak (Poltava province) [ending]]. *Biulleteny Kharkovskoho obshchestva liubyteli pryrody* [Bulletins of the Kharkov Society of Nature Lovers]. 4. 57–62. [in Russian].
12. Averin, V. G., Gavrilenko, N. I. and Nikolaev, V. F. (1913). *O nekotorykh redkikh ptitsakh Poltavskoi gubernii* [On some rare birds of the Poltava province]. *Ezhegodnik Estestvenno-istoricheskogo muzeia Poltavskogo gubernskogo zemstva 1912 god* [Yearbook of the Natural History Museum of Poltava provincial zemstvo. 1912 year]. Poltava : Tip Fishberga L. I., 1. 21–28. [in Russian].

13. Puzanov, I. I. (1948). *Osnovopolozhniki russkoi zoogeografii* (N. A. Severtsov, M. A. Menzbir, P. P. Sushkin) [The founders of Russian zoogeography (N. A. Severtsov, M. A. Mensbir, P. P. Sushkin)]. *Trudy Soveshchaniia po istorii estestvoznaniia [24-25 dek. 1946 g.]*. [Proceedings of the Meeting on the History of Natural Science [24–25 December. 1946]]. Moscow-Leningrad. 289–298. [in Russian].

14. Mazurmovich, B. N. (1983). *Aleksandr Mikhailovich Nikolskii (1858–1942)* [Alexander Mikhailovich Nikolsky (1858–1942)]. Moscow : Nauka, 75. [in Russian].

15. Rotach, P. P. (1992). *Mikola Gavrilenko iak kra znavets sp vrob tnik muzeiu* [Mikola Gavrilenko as ethnographer and museum employee]. *100-richia Poltavskogo krayeznavchogo muzeiu : materaly iuvilein. nauk. konf. [100th Anniversary of the Poltava Museum of Local Lore : materials of the jubilee. sciences conf.]*. Poltava. 1, 31–35. [in Ukrainian].

16. Havrilenko, N. (1917). *Predvaritelnye svedeniia o ptitsakh Poltavskoi gub.* [Preliminary information about the birds of Poltava Bay]. *Ezhegodnik muzeia Poltavskogo gubernskogo zemstva 1914–1915 gg.* [Yearbook of the museum of Poltava provincial zemstvo]. Poltava : Tip. V. Podzemskogo. 3–4, 55–95. [in Russian].

Рецензент:

Клапчук С.М., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 21.09.2017 р.